

فرزند پروری عاطفی و اخلاقی از منظر امام سجاد(ع) در صحیفه

سجادیه

فاطمه محمدی^۱

چکیده

صحیفه سجادیه، گنجینه‌ای از معارف عرفانی، اخلاقی و تربیتی امام سجاد(ع)، دربردارنده نگاهی ژرف و لطیف به جایگاه فرزند در نظام تربیتی اسلامی است. دعای بیست‌وپنجم صحیفه، که به‌طور خاص به فرزندان اختصاص دارد، تصویری جامع از مسئولیت‌های والدین در تربیت ایمانی، اخلاقی، رفتاری و عاطفی فرزندان را ارائه می‌دهد. دعایی که فرزندپروری را نه تنها یک وظیفه، بلکه یک مسیر عاشقانه و توحیدی معرفی می‌کند؛ مسیری که از دل دعا می‌گذرد و به تربیت قلب و جان ختم می‌شود. این پژوهش با روش تحلیل محتوای این دعا، به بررسی ابعاد تربیتی همچون تقویت ایمان، اصلاح رفتار، مسئولیت‌پذیری اجتماعی و پرورش اخلاقی فرزند پرداخته و در کنار آن، جایگاه عاطفه، مهر پدرانه، و پیوند روحی میان والد و فرزند را واکاوی می‌کند. یافته‌ها نشان می‌دهد که امام سجاد(ع) تربیت فرزند را نه تنها وظیفه‌ای دینی، بلکه مسیری برای رشد معنوی والدین و تقرب الهی می‌داند. این مقاله با تطبیق آموزه‌های صحیفه با آیات تربیتی قرآن، الگویی کاربردی برای تربیت اسلامی در عصر حاضر ارائه می‌دهد.

کلیدواژگان: تربیت عاطفی، تربیت اخلاقی، صحیفه سجادیه، دعای بیست‌وپنجم، فرزندپروری

^۱ طلبه سطح دو، حوزه علمیه حضرت خدیجه کبری سام الله علیها، زنجان

مقدمه

تربیت فرزند در منظومه فکری اسلام، جایگاهی بنیادین دارد و از مهم‌ترین وظایف والدین در مسیر بندگی خداوند به‌شمار می‌رود. این تربیت، تنها به آموزش احکام و رفتارهای ظاهری محدود نمی‌شود، بلکه شامل پرورش ایمان، اخلاق، روحیه اجتماعی و عاطفه انسانی در فرزند است. در این میان، متون دعایی اهل بیت (ع) به‌ویژه صحیفه سجادیه، ظرفیت عظیمی در تبیین اصول تربیتی و عاطفی دارد که کمتر مورد توجه پژوهش‌های تربیتی قرار گرفته است.^۲

دعای بیست و پنجم صحیفه سجادیه، از جمله دعا‌های اختصاصی امام سجاد (ع) درباره فرزندان است که در آن، ایشان با زبانی سرشار از مهر، مسئولیت‌پذیری و معرفت، از خداوند برای تربیت فرزندان خود یاری می‌طلبد. این دعا، ضمن بیان اصول تربیتی همچون تقویت ایمان، اصلاح اخلاق، مسئولیت‌پذیری اجتماعی و سلامت جسم و جان، به‌زیبایی جایگاه عاطفی فرزند را نیز در منظومه تربیت اسلامی ترسیم می‌کند.^۳

با وجود اهمیت این دعا، بررسی‌های علمی نشان می‌دهد که بیشتر پژوهش‌های تربیتی در فضای حوزوی و دانشگاهی، به منابع فقهی یا روان‌شناختی محدود شده‌اند و کمتر به ادعیه به‌عنوان منبع تربیتی توجه شده است. همچنین، رویکردهای رایج تربیتی عمدتاً بر جنبه‌های رفتاری و آموزشی تمرکز دارند و از ابعاد عاطفی، روحی و معنوی غفلت شده است. این خلأ پژوهشی، ضرورت پرداختن به تحلیل تربیتی و عاطفی دعای ۲۵ صحیفه سجادیه را دوچندان می‌سازد.^۴

برای سنجش نوآوری و اعتبار علمی پژوهش حاضر، لازم است آن را با برخی مطالعات پیشین در حوزه تربیت فرزند از منظر صحیفه سجادیه مقایسه کنیم:

^۲ امام سجاد (ع)، صحیفه سجادیه، دعای بیست و پنجم، ترجمه و شرح: حسین انصاریان، قم: دارالعرفان، چاپ پنجم، ۱۴۰۰ هـ. ش.

جوادی آملی، عبدالله، شرح صحیفه سجادیه، قم: اسراء، ۱۳۸۵ هـ. ش.

^۳ مرکز پژوهش‌های اسلامی صدا و سیما، شرح موضوعی صحیفه سجادیه، قم: انتشارات صدا و سیما، ۱۳۹۸ هـ. ش.

^۴ نویسنده نامشخص، «تحلیل مبانی تربیت عاطفی از منظر صحیفه سجادیه و ارائه یک الگوی مطلوب»، کنفرانس بین‌المللی روانشناسی، علوم تربیتی و فلسفه، تهران: سیویلیکا، ۱۴۰۲ هـ. ش.

مقاله تحلیل مبانی تربیت عاطفی از منظر صحیفه سجادیه، این مقاله که در کنفرانس بین‌المللی روانشناسی و علوم تربیتی (۱۴۰۲) منتشر شده، به بررسی اجمالی تربیت عاطفی در ادعیه پرداخته است. نویسنده تلاش کرده است تا مفاهیم عاطفی مانند مهر، شفقت، و آرامش را از دعا‌های امام سجاد(ع) استخراج کند، اما تمرکز اصلی مقاله بر جنبه‌های روان‌شناختی بوده و تحلیل تربیتی ساختارمند از دعای ۲۵ ارائه نشده است.

مقاله تربیت فرزند از دیدگاه امام سجاد(ع) با تأکید بر دعای ۲۵، این مقاله در پایگاه بلاغ منتشر شده و به صورت توصیفی به فرازهای دعای ۲۵ پرداخته است. نویسنده به برخی مفاهیم تربیتی مانند اطاعت، ادب، و سلامت جسمی اشاره کرده، اما تحلیل عاطفی، تطبیق با آیات قرآن، و دسته‌بندی محتوایی در آن دیده نمی‌شود.

مقاله مبانی، اصول و روش‌های تربیتی در صحیفه سجادیه، منتشر شده در پایگاه انسان‌شناسی اسلامی، این مقاله به صورت کلی به تربیت در صحیفه سجادیه پرداخته و دعا‌های مختلف را بررسی کرده است. با وجود ارزش علمی، تمرکز مقاله بر دعای ۲۵ نبوده و ابعاد عاطفی تربیت فرزند در آن کم‌رنگ است.

پژوهش حاضر با تمرکز اختصاصی بر دعای بیست‌وپنجم، و تحلیل هم‌زمان ابعاد تربیتی و عاطفی، توانسته است خلأ موجود در مطالعات پیشین را تا حدی پوشش دهد. همچنین، تطبیق دقیق با آیات تربیتی قرآن، استفاده از منابع تفسیری و تربیتی، و دسته‌بندی محتوایی دعا، از جمله نقاط قوت این مقاله به‌شمار می‌رود.

از این رو، ضرورت پرداختن به این موضوع از دو جهت قابل تأکید است: نخست، نیاز جامعه امروز به الگوهای تربیتی مبتنی بر معنویت و عاطفه؛ دوم، کمبود پژوهش‌های علمی در حوزه تربیت دینی با تکیه بر منابع دعایی و عرفانی. این مقاله در پی آن است که با تحلیل محتوای دعای ۲۵ صحیفه سجادیه، الگویی تربیتی و عاطفی برای تربیت اسلامی فرزند ارائه دهد.

در این مقاله سعی شده به این سوال که جایگاه تربیتی و عاطفی فرزند در دعای بیست‌وپنجم صحیفه سجادیه چگونه تبیین شده و چه الگویی برای تربیت اسلامی در عصر حاضر ارائه می‌دهد، با هدف شناخت اصول تربیتی و عاطفی فرزند از منظر امام سجاد(ع) در صحیفه سجادیه و ارائه الگویی تربیتی برای والدین مسلمان با تأکید بر پیوند عقل، ایمان و مهر در تربیت فرزند، پاسخ دهد.

۱. مبانی نظری و مفهومی

۱.۱. تربیت اسلامی: تعریف و جایگاه

تربیت در نگاه اسلامی، فرآیندی است که طی آن استعدادهای فطری انسان در مسیر بندگی خداوند شکوفا می‌شود. این تربیت، شامل رشد عقلانی، اخلاقی، ایمانی، رفتاری و عاطفی انسان است و هدف نهایی آن، قرب الهی و تحقق عبودیت است.^۵ تربیت اسلامی برخلاف تربیت سکولار، تنها به اصلاح رفتار یا آموزش مهارت‌ها محدود نمی‌شود، بلکه به پرورش روح، تهذیب نفس و اتصال به منبع رحمت الهی می‌پردازد. در این نگاه، تربیت نه فقط یک وظیفه اجتماعی، بلکه یک مسیر قدسی برای رشد انسان در جهت رضایت الهی است.

در منظومه فکری امام سجاد(ع)، تربیت بر پایه فطرت توحیدی^۶ انسان استوار است. ایشان در دعاهاى مختلف صحیفه، به این حقیقت اشاره می‌کنند که انسان موجودی است که ذاتاً طالب کمال و معنویت است و تربیت صحیح، همانا شکوفاسازی این گرایش فطری است. امام(ع) با زبان دعا، به جای دستور مستقیم، دل را مخاطب قرار می‌دهد و از خداوند می‌خواهد که فرزند، در مسیر بندگی و رشد متوازن قرار گیرد. این شیوه، نشان‌دهنده آن است که تربیت اسلامی، بیش از آن که به ابزارهای بیرونی وابسته باشد، به پیوند درونی میان والد، فرزند و خداوند متعال تکیه دارد.

از این منظر، تربیت اسلامی نه تنها به ساختن انسان صالح می‌پردازد، بلکه در پی پرورش انسانی است که در عین عقلانیت، از عاطفه، محبت، و حضور قلبی در مسیر بندگی بهره‌مند باشد. چنین تربیتی، هم فرد را به آرامش درونی می‌رساند، هم جامعه را از آسیب‌های تربیت سطحی و ابزاری مصون می‌دارد.

^۵ مصباح یزدی، محمدتقی، نظام تربیتی اسلام، قم: مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی(ره)، چاپ دوم، ۱۳۹۵، ص ۲۲ و ۱۰۲.

^۶ میرشاه جعفری، حمید؛ مقامی، حمید، «رهیافتی به نظام تربیتی اسلام از نگاه صحیفه سجادیه»، نشریه اندیشه دینی، تابستان ۱۳۸۴، شماره ۱۵.

^۷ محمدی‌پویا، فرامرز، «تبیین سیره تربیتی امام سجاد(ع) در صحیفه سجادیه با تأکید بر سند تحول بنیادین آموزش و پرورش»، فصلنامه تعلیم و تربیت اسلامی، دانشگاه بوعلی سینا، ۱۴۰۲.

۱،۲. جایگاه عاطفه در تربیت دینی

عاطفه، در منظومه تربیتی اسلام، نه تنها یک ابزار روان شناختی، بلکه یک اصل بنیادین در رشد شخصیت انسانی تلقی می شود. تربیت اسلامی، برخلاف تربیت های خشک و رفتاری محور، بر مهر، شفقت، دلسوزی و رحمت به عنوان عناصر سازنده تربیت تأکید دارد. که این نگاه، در صحیفه سجادیه و قرآن کریم به زیبایی تبیین شده است.

در دعای بیست و پنجم صحیفه سجادیه، امام سجاد(ع) با زبانی سرشار از مهر پدرانه، از خداوند می خواهد که فرزندان را اهل طاعت، سلامت، ادب و بندگی قرار دهد.^۸ ایشان نه تنها برای اصلاح رفتار فرزندان دعا می کند، بلکه از خداوند می خواهد که آنان مایه روشنی چشم و آرامش قلب باشند: «وَأَجْعَلُهُمْ لِي قُرَّةَ عَيْنٍ فِي الدُّنْيَا وَالْآخِرَةِ»^۹ (این فراز، نشان دهنده آن است که تربیت در نگاه اهل بیت(ع)، بدون پیوند عاطفی میان والد و فرزند، ناقص خواهد بود. امام سجاد(ع) تربیت را نه فقط وظیفه ای اجتماعی، بلکه رابطه ای روحی و معنوی میان قلب های متصل به خداوند می داند.

در قرآن کریم نیز، تربیت عاطفی جایگاه ویژه ای دارد. در سوره اسراء، خداوند می فرماید: «وَأَخْفِضْ لَهُمَا جَنَاحَ الذُّلِّ مِنَ الرَّحْمَةِ»^{۱۰} این آیه، گرچه درباره رفتار فرزند با والدین است، اما به صورت ضمنی، الگوی رفتاری والدین را نیز ترسیم می کند: رابطه ای مبتنی بر رحمت، فروتنی و احترام متقابل.

همچنین در سوره لقمان، توصیه های پدرانه لقمان به فرزندش، نمونه ای روشن از تربیت عاطفی و حکیمانه است. لقمان با خطاب «يَا بُنَيَّ»، گفت و گویی محبت آمیز را آغاز می کند و سپس فرزندش را به توحید، نماز، اخلاق و تواضع دعوت می نماید.^{۱۱} این ترتیب، نشان می دهد که تربیت مؤثر، از دل محبت و گفت و گوی صمیمی آغاز می شود.

^۸ امام سجاد(ع)، صحیفه سجادیه، دعای بیست و پنجم، ترجمه و شرح: حسین انصاریان، قم: دارالعرفان، چاپ پنجم، ۱۴۰۰.

^۹ صحیفه سجادیه، دعای ۲۵، ترجمه انصاریان، ص ۳۲۹

^{۱۰} قرآن کریم، سوره اسراء، آیه ۲۴؛

^{۱۱} سوره لقمان، آیات ۱۳-۱۹.

آموزش، بلکه مراقبت از سلامت معنوی و اخلاقی خانواده در برابر آسیب‌های اعتقادی و رفتاری.

۴,۱. عاطفه متقابل و فروتنی در رابطه والد و فرزند

در دعای امام سجاده (ع)، مهر و فروتنی والد نسبت به فرزند، در قالب دعا و توسل جلوه گر است. امام (ع) با زبان نیایش، رابطه‌ای عاطفی و متواضعانه با فرزند برقرار می‌کند؛ رابطه‌ای که در آن، محبت، مسئولیت‌پذیری و فروتنی در برابر نیازهای تربیتی فرزند موج می‌زند.

در قرآن کریم، آیه ۲۴ سوره اسراء چنین می‌فرماید: «وَ اخْفِضْ لَهُمَا جَنَاحَ الذُّلِّ مِنَ الرَّحْمَةِ»^{۴۱}

گرچه این آیه درباره رفتار فرزند با والدین است، اما به صورت ضمنی، اصل عاطفه و فروتنی را در روابط خانوادگی تبیین می‌کند. آنگاه گونه که فرزند باید با رحمت و تواضع با والدین رفتار کند، والد نیز باید با محبت، فروتنی و دعا، مسیر تربیت را هموار سازد. این اصل، در دعای امام سجاده (ع) به زیبایی منعکس شده است؛ جایی که تربیت نه فقط وظیفه، بلکه جلوه‌ای از عشق و بندگی است.

^{۴۱} قرآن کریم، سوره اسراء، آیه ۲۴.

^{۴۲} مقاله «نقش عاطفه در تربیت اسلامی از منظر صحیفه سجاده»، پایگاه اطلاعات علمی انسان‌شناسی اسلامی، ۱۴۰۱.

نتیجه‌گیری

پژوهش حاضر با هدف بررسی جایگاه تربیتی و عاطفی فرزند در دعای بیست‌وپنجم صحیفه سجادیه، نشان داد که امام سجاده(ع) با زبانی سرشار از مهر، معرفت و مسئولیت‌پذیری، الگویی جامع از تربیت اسلامی فرزند ارائه می‌دهد. این الگو، تربیت را نه تنها در سطح رفتاری و آموزشی، بلکه در ساحت‌های ایمانی، اخلاقی، اجتماعی و عاطفی تعریف می‌کند. دعای ۲۵، فرزند را امانتی الهی می‌داند که تربیت او نیازمند توکل، دعا، و پیوند قلبی والدین با خداوند است.

یافته‌های تحقیق با اهداف پژوهش هم‌خوانی کامل دارد و نشان می‌دهد که تربیت اسلامی، بدون توجه به عاطفه و معنویت، ناقص و سطحی خواهد بود. امام سجاده(ع) در این دعا، تربیت را با محبت، شفقت، و امید به هدایت الهی پیوند می‌زند؛ امری که در تربیت‌های رایج امروزی کمتر دیده می‌شود.

الگوی ارائه شده توسط امام سجاده(ع) را می‌توان در قالب یک الگوی سه‌ضلعی تبیین کرد: دعا (ارتباط با خدا) + مهر (ارتباط عاطفی با فرزند) + مسئولیت‌پذیری (تلاش عملی). این سه رکن، مکمل یکدیگر بوده و فقدان هر یک، تربیت را ناقص می‌کند.

در مقایسه با پژوهش‌های مشابه، این تحقیق توانست با تمرکز بر دعای بیست و پنجم و تحلیل ترکیبی از ابعاد تربیتی و عاطفی، خلأ موجود در مطالعات پیشین را تا حدی پوشش دهد. با این حال، محدودیت‌هایی همچون کمبود منابع تحلیلی تخصصی در حوزه ادعیه تربیتی و فقدان مطالعات تطبیقی میان ادعیه و نظریات تربیتی معاصر، از جمله موانع توسعه این حوزه به‌شمار می‌رود.

بر این اساس، پیشنهاد می‌شود در پژوهش‌های آتی:

- مقایسه‌ای میان دعای ۲۵ صحیفه سجادیه و آیات تربیتی قرآن صورت گیرد؛
- نقش دعا در تربیت فرزند در سایر ادعیه اهل‌بیت(ع) بررسی شود؛
- الگوی تربیتی امام سجاده(ع) در قالب راهکارهای عملی برای خانواده‌های امروز تدوین گردد.

در نهایت، می‌توان گفت که صحیفه سجادیه، به‌ویژه دعای بیست و پنجم، نه‌تنها منبعی عرفانی و عبادی، بلکه چراغی روشن برای تربیت فرزند در مسیر بندگی، اخلاق و مهرورزی است؛ الگویی که می‌تواند جان تازه‌ای به تربیت اسلامی در عصر حاضر ببخشد.

فهرست منابع

۱. امام سجاده (ع). صحیفه سجاده. ترجمه و شرح: حسین انصاریان. قم: انتشارات دارالعرفان، چاپ پنجم، ۱۴۰۰.
۲. حسینی زاده، سید علی. اصول و روش های تربیت در قرآن کریم. قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، ۱۳۹۲.
۳. دانشنامه قرآن و حدیث. مدخل «تربیت». قم: مرکز تحقیقات کامپیوتری علوم اسلامی (نور)، ۱۴۰۰.
۴. فرشته ملاسمانی، علی قائمی، سعید بهشتی. «بررسی مبانی تربیت اجتماعی از دیدگاه امام سجاده (ع) در صحیفه سجاده». نشریه روان شناسی تربیتی، سال ششم، شماره ۱۷، تابستان ۱۳۸۹، صص ۸۵-۱۰۲.
۵. قرآن کریم. سوره های اسراء، تحریم، لقمان، و سایر سوره های مرتبط. ترجمه: الهی قمشه ای.
۶. مرکز پژوهش های اسلامی صدا و سیما. شرح موضوعی صحیفه سجاده. قم: انتشارات صدا و سیما، ۱۳۹۸.
۷. مصباح یزدی، محمدتقی. نظام تربیتی اسلام. قم: مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی (ره)، چاپ دوم، ۱۳۹۵.
۸. مقاله «نقش دعا در تربیت فرزند از منظر صحیفه سجاده». پایگاه اطلاعات علمی انسان شناسی اسلامی منتشر شده در سال ۱۴۰۰.
۹. مقاله «نقش عاطفه در تربیت اسلامی از منظر صحیفه سجاده». پایگاه اطلاعات علمی انسان شناسی اسلامی منتشر شده در سال ۱۴۰۱.
۱۰. مقاله «بررسی مبانی تربیت اجتماعی از دیدگاه امام سجاده (ع)». فصلنامه افق اندیشه، سال دوازدهم، شماره ۴۸، زمستان ۱۴۰۲، صص ۱۱۵-۱۳۲. مقاله «تحلیل مبانی تربیت عاطفی از منظر صحیفه سجاده و ارائه یک الگوی مطلوب»، کنفرانس بین المللی روانشناسی، علوم تربیتی و فلسفه، تهران: سیویلیکا، ۱۴۰۲ هـ.ش.

۱۳. مقاله «کارکردهای تربیتی مودت اهل بیت (ع)»، پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، ۱۴۰۱ هـ.ش.

۱۴. مقاله «مبانی، اصول و روش‌های تربیتی در صحیفه سجادیه»، پایگاه اطلاعات علمی انسان‌شناسی اسلامی، ۱۴۰۰ هـ.ش.

۱۵. نویسنده نامشخص، «تحلیل مبانی تربیت عاطفی از منظر صحیفه سجادیه»، کنفرانس بین‌المللی روانشناسی، علوم تربیتی و فلسفه، تهران: سیویلیکا، ۱۴۰۲ هـ.ش.